

Ю. В. Болтрик, О. В. Каряка

НАЙДАВНІША ТРАНСПОРТНА МАГІСТРАЛЬ СКІФІЇ (шлях: нижній Гіпаніс — середня течія Борисфену)

Розглянуто зв'язок археологічних пам'яток передскіфського і скіфського часу та ключові вододіли Правобережної України як маршрути потенційних шляхів, якими в давні часи переміщували товари. Головна увага в статті приділена одному з найдавніших шляхів, що поєднував північне узбережжя Чорного моря з поселенськими структурами в смузі Середнього Подніпров'я. Крайніми пунктами в цій давній транспортній мережі були передскіфські городища — Дикий Сад, розташоване в місці злиття річок Інгул та Південний Буг, і його північний партнер Суботівське, в басейні р. Тясмин. Згодом, за панування скіфів у степах Причорномор'я, цей шлях активно використовували. З часом кінцеві торговельні термінали змінилися, а траса руху караванів залишилась. Купці від Ольвії та гаваней північного узбережжя Чорного моря користувались східним краєм басейну Південного Бугу як надійним шляхом до укріплених поселенських структур лісостепового Правобережжя, серед них Мотронинське й округа Трахтемирівського городища.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, Дикий Сад, Суботівське городище, Ольвія, гавань Глибока Пристань, торговельні каравани, кіммерійські стели.

Одним із поштовхів звернення до цієї теми стало відкриття чотирьох архаїчних амфор (одна ціла з Клазомен, інші з Лесбосу), на нещодавно відкритому в Польщі городищі Хотинець, що на крайньому заході країни городищ доби раннього заліза півдня Східної Європи. Ці знахідки амфорної тари в зоні долин Вишні і Сяну переконливо свідчать, що від узбережжя Чорного моря торговельні каравани могли потрапити в цей далекий край лише сухопутним шляхом. Для того часу сухопутні комунікації були оптимальними, оскільки забезпечували відносно надійний рух із нелегким вантажем шляхом, практично позбавленим різких спусків та підйомів.

© Ю. В. БОЛТРИК, О. В. КАРЯКА, 2023

У черговий раз звернутись до теми розташування в просторі пам'яток доби пізньої бронзи та раннього заліза нас підштовхнули дві новітні обставини. Перша — нещодавне відкриття матеріалів Хотинецького городища, зроблене колегами з Жешувського університету (University of Rzeszyw), інша — встановлення авторами факту розташування в досить контрастному ландшафті поруч з вододілом у верхів'ях річки Інгулець Чорноліського, а за ним і Чутівського городищ¹, якщо рухатись із півдня. Пара цих укріплених поселенських структур була своєрідною з'єднувальною ланкою на шляху між городищами Дикий Сад і Суботівським.

Перший факт переконливо спростовує застарілу ідею стосовно переважання в процесі обміну товарів між греками та мешканцями лісостепу річкових магістралей. Оскільки партія (мінімум із чотирьох) амфор² надійшла з чорноморського узбережжя до городища біля с. Хотинець (Chotyniec) Підкарпатського воєводства Польщі (Чопек та ін. 2022, с. 110—111), то вірогідніше за все, до теренів Балтійської гідромережі вони потрапили сухоходом, а саме одним із вододільних шляхів між Дністром та Дніпром.

1. Пряма відстань між городищами лише 8 км, але рух караванів відбувався вододілом, дуга якого частково відповідає трасі залізниці. Це майже вдвічі більша відстань, для подолання якої потрібно було пів дня.
2. Зауважимо, що це перша знахідка античних амфор (цілої з Клазомен, фрагменти інших з Лесбосу) на теренах Польщі. Керамічний комплекс ліпленої кераміки городища Хотинець аналогічний матеріалам лісостепових городищ Середнього Дніпра та Південного Бугу (Чопек та ін. 2022, с. 110—111).

Цей значущий факт змушує переглянути сталі погляди на маршрути давніх шляхів, які забезпечували товарами торгово-обмінні процеси на теренах України.

Другий факт засвідчує, що суходільні шляхи сполучення на значні відстані існували ще за часів пізньої бронзи. І можна стверджувати, що вододілом гідромережі Південного Бугу — Дніпра проходив давній шлях від укріпленого поселення Дикий Сад до Суботівського городища. Відзначимо, що давні гужові шляхи були орієнтовані на рух переважно вододілами в степу та певними ландшафтними ділянками поза зоною степу. У межах правобережної частини Подніпров'я ряди курганных груп в просторі утворюють майже пряму лінію. А в своїй північній частині вони могли бути прив'язані до стародавнього шляху, що в середньовіччі мав назву Чорний. Одна з гілок того шляху виводила до басейну Тясмина. Там у XI—VIII ст. до н. е. важливим пунктом тяжіння було Суботівське, а в VII—V ст. до н. е. сусіднє Мотронинське городище.

Аргументи на користь руху давніх караванів суходолами, на противагу переміщення товарів річковими трасами. Власне наявність стародавньої традиції суходільних шляхів і знахідки амфор на далекій західній периферії Лісостепу (Хотинець) змушують нас заперечувати традиційний погляд фахівців з археології античності про домінування в греко-варварській торгівлі річкових магістралей (Брашинский 1984, с. 177—178), оскільки потрапити на такі віддалені терени лише річковими шляхами було неможливо. Значною мірою цей хибний погляд базувався на описі річок Скіфії та вказівкою на їхню судноплавність, підкреслену Геродотом (IV, 47, 51—57), а також на відносній прибутковості використання водного транспорту порівняно з суходільним. Зауважимо, що більшість водних шляхів Північного Причорномор'я були непридатними для проходу не лише морських суден, але й невеликих човнів. На заваді були: зустрічна течія, мілини, пороги, зміїнні та зарослі тростиною річища.

Узвичасний аргумент про подорожування грецьких купців річками Скіфії вже пів сторіччя базується на знахідці начебто затонулого човна з античними бронзовими посудинами V—IV ст. до н. е.¹ Їх випадково знайшли в торфовищі поблизу с. Піщане в широкій заплаві річки Супій, лівому допливі Середнього Дніпра (Ганіна 1970). Цей здавалося б промовистий приклад не витримує перевірки логікою та викликає багато питань. Приміром: чому разом із посудом затонув дубовий човен, ще й опинив-

ся недалеко від посудин? Чому скелет людини, лежав за 150 м вище за течією від човна, і яким чином він пов'язаний із комплексом посуду? Чому різні за часом посудини (Трейстер 2010) опинились в одній партії товару? Чому речі царського рівня перевозили в скромному човні і власне куди їх доправляли? І як 15 таких великих посудин розмістили у вузькому човні довжиною 4 м? Чому відмінні за формою посудини лягли в мул рядочком (утворивши смугу довжиною 5,5 м), хоча, з огляду на їхню різну плавучість, вони не мали потонути одночасно? Тому зазначимо, що колекція металевих посудин різних форм з Піщаного є античною за походженням, але за вибором жертвового місця та способом принесення офіри тяжіє до звичаїв населення Північної Європи, коли акти офіри здійснюються в болото. Як приклад нагадаємо про відомий срібний культовий казан (III—I ст. до н. е.) з болота Гундеструп у Північній Ютландії². Для давніх мешканців зони боліт останні були об'єктами сакрального поклоніння. Виділення болотного газу (метану) унаслідок гниття решток рослинного і тваринного походження спонукали людність римського часу (вірогідні германські племена: англів, данів і тевтонів) північно-західної Німеччини та півдня Данії пов'язувати це з дією таємничих сакральних сил. Тому для задовбання умовного змія в болото кидали залишки їжі, зброю, посуд та ювелірні артефакти (див.: Bradley 1990; Hagberg 1987; Linders, Nordquist 1985; Hansen 2003, p. 84—89; Jørgensen 2001, p. 9—19; 2003, p. 12—17; Matthews 2008, p. 103—120).

Повертаючись до сухопутних доріг зазначимо, що І. Б. Брашинський, один із провідних дослідників античної торгівлі і, відповідно, шляхів, якими вона відбувалась, не виключав можливості комбінованого з водними шляхами і суходільного транспортування, проте все ж залишав за ними другорядне значення (Брашинский 1984, с. 178). Ми ж наголошуємо, що домінували в греко-варварській торгівлі саме сухопутні шляхи, які поєднували античні міста та емпорії з агломераціями осілої людності лісостепової частини півдня Східної Європи.

2. Численні рельєфи казана з Гундеструп вкриті золотом. Його маса 8,86 кг, діаметр 69 см, об'єм біля 90 л. (Garrett 1994; Kaul, Fleming (eds.) 1991; Kaul, Martens 1995, p. 111—161; Salo 2018; Klindt-Jensen 1959, p. 161—169; Olmsted 1976). Для порівняння: діаметр лутерія з торфовища Піщаного становить 66 см, а обсяг 55 л. Загальний обсяг всіх посудин, знайдених у заплаві Супою, дорівнює 285 л. За інформацією робітників торфовища, які знайшли посудини, ті лежали в ряд довжиною більше 5 м. Тобто можемо припустити, їх занурювали у болота вздовж якогось помосту або великої колоди. І це відбувалось, судячи з широкого хронологічного діапазону, в який вкладаються посудини, протягом понад півтора сторіччя.

1. Бронзові античні посудини, загалом 15 екземплярів, презентували посудини різних форм: п'ять гідрій, три амфори, дві ситули, три лутерія, один кратер та один стамнос (Ганіна 1970, с. 82—94).

Отже поселенські структури Скіфії на Нижньому та Середньому Дніпрі були своєрідними транслаторами товарних потоків.

Водночас карти розповсюдження елітних речей демонструють їх залежність від ключових транспортних напрямів. Це стосується як випадково знайдених артефактів, так і поховальних комплексів знаті. Позаяк еліта номадів трималась великих шляхів, місць переправ, бо контроль за ними приносив прибуток. Іншими словами, місця концентрації елітних артефактів або пам'яток є віддзеркаленням просторової структури Скіфії. Яскравим прикладом подібних маркерів-артефактів слугують знахідки однакових коштовних парадних горитів і піхов мечів у курганах Чортомлик, Іллінецький, Мелітопольський, а також П'ятибратній та Чаєн у Криму. Ці обклашки горитів і піхов позначають як сам центр Скіфії, так і периферійні регіональних просторових утворень.

Про давність суходільних комунікацій Північного Причорномор'я свідчить і та обставина, що формування торговельно-обмінних шляхів, відбулося ще за часів енеоліту — ранньої бронзи. Це було пов'язано з необхідністю транспортування солі з місць її видобування (Іванова 2014, с. 7—17), а з огляду на наявність у розпорядженні населення ямних племен дерев'яних дискових коліс це виглядає цілком ймовірним.

У межах сучасної України є три ключові вододіли між басейнами: Дністра та Південного Бугу, Південного Бугу та Дніпра, Дніпра та Дону. Ці вододіли правили своєрідними направляючими для трас давніх шляхів. І, відповідно, навколо або в безпосередній близькості до них сформувалась значна частина просторових структур або їх скупчень.

Карта гідромережі України унаочнює ще одну цікаву обставину. Для заснування найважливішої мілетської колонії на правому березі спільної дельти Бугу та Дніпра іонійці обрали місце, де досить близько сходяться (ширина до 40 км) західний і східний вододіли Південного Бугу. І схоже, що це вдале розташування сприяло тривалому економічному процвітанню міста. Оскільки на захід відкривався довгий, але зручний шлях, що вів фактично до верхньої частини басейну Вісли (як один із варіантів маршруту), а переправа на лівий берег Бугу (не виключаємо, що вбрід) створювала можливість зручного потрапляння до агломерації Середнього Подніпров'я.

Таким чином, Ольвія стала своєрідним хабом, центром перерозподілу торговельних потоків, що надходили морем до самого міста, або його лівобережних супутників. А після перевалки з морських суден на вози або на в'ючних тварин партії товару розходилися згаданими вододілами.

Вододіл басейнів Бугу — Дніпра як найдавніший шлях від моря до городищ Середнього Подніпров'я. Намагаючись охопити

наявні пам'ятки осілости скіфо-античного часу Північного Причорномор'я ми звернули увагу на факт передування поселенських структур пізньої доби бронзи городищам скіфського часу. Тобто простежується певна закономірність у використанні тих самих або сусідніх теренів, для розміщення поселенських або й поховальних споруд широкого хронологічного діапазону. Пояснити це можна багатовіковим використанням тих самих оптимальних транспортних маршрутів, що були колись прокладені і слугували тривалий час як єдина мережа. Ця система давніх гужових шляхів була орієнтована на рух переважно вододілами в степу, або певними ділянками поза зоною степу. Давні першорядні шляхи значною мірою були знищені будівництвом залізниць у XIX ст.

Зазначимо, що дорогу з твердим покриттям звичайно легше простежити, ніж гужовий ґрунтовий шлях. Проте установлено, що давні шляхи без твердого покриття прокладали вододілами, оскільки там немає суттєвих спусків і підйомів, вологих ділянок і переправ (Шилик 1989, с. 175—176), до того ж вододіли швидко висихали після опадів. Взаємозалежність курганів і доріг створювала певну систему орієнтирів в одноманітному степу. Саме ці обставини дають змогу відтворювати напрями давніх суходільних трактів, перевіряти та корегувати їх за допомогою відомих середньовічних і чумацьких битих шляхів, трас яких найчастіше співпадали. У наш час з появою можливості аналізу супутникових знімків пошук ділянок трас давніх шляхів одержав новий поштовх (Болтрик, Каряка 2021, с. 199—214; Каряка 2021, с. 169—184).

Власне про першорядний шлях із Ольвійсько-Березанської агломерації до городищ Середнього Подніпров'я один із авторів вже мав нагоду писати (Болтрик 2000, с. 121—130). Але тоді поза увагою залишився факт більш раннього використання шляху Нижній Буг — Середній Дніпро, на якому своєрідними полюсами були два городища — Дикий Сад і Суботівське. Слід зауважити, що свого часу В. Отрощенко та його співавтори картографували пам'ятки киммерійської культури й накреслили шляхи передскіфського часу. Один із них простягався від городища в Чорному Лісі до Микитського броду на Дніпрі, або й нижче до Берислава — Каховки і далі у Крим та на Киммерійські переправи (Керченська протока). А інший вів від верхів'їв Інгульця вздовж Інгулу, на ньому своєрідними реперами слугують, окрім ланцюжка поховань, знахідки киммерійських стел (Бокий та ін. 1991, с. 180). Перша походить із насипу кургану біля с. Костянтинівка Баштанського району Миколаївщини (Тереножкін 1978, с. 17—18, рис. 7), не виключено, що вона маркувала шлях неподалік від лівого берегу Інгула. Комплекс із трьох стел, що походить із Ольвії або її ближньої периферії, досить про-

мовистий. Перша знахідка була в рукописному каталозі Одеського музею 1907 р. описана Е. Штерном, як «гранітний стовп¹, що слугував причалом для суден в Ольвії» (Тереножкін 1978, с. 16). Інші дві стели згадує В. Ольховський, хоча він пов'язує їх із курганами навколо Ольвії, нехтуючи приміткою про причальний стовп із Ольвійської пристані (Ольховський 2005, с. 43). Власне третю стелу цей дослідник виявив спочатку в фотоархіві ПМК РАН, а згодом знайшов її в лапідарії Херсонського музею (Ольховський 2005, с. 44). З огляду на те, що розкопок курганів навколо Ольвії практично не було (вивчали лише ділянки ґрунтового некрополю (Козуб 1974, с. 5), винятками є нечисленні насипи IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 17), то й курганні споруди доби бронзи не досліджено, тому вірогідність походження з них кіммерійських старожитностей досить мала. А ось прив'язка знахідок стел до теренів Ольвії або ж ділянки узбережжя, наближеної до Волошської коси, досить приваблива. Особливо з огляду на один із сюжетів опису батьком історії Царської дороги в Стародавній Персії. Він зазначає, що за Фрігією на березі річки Галій у місці броду є брама (стовпи) і «треба пройти через них і так перейти ріку» (Herod V, 52), тобто стовпи позначали місце безпечного броду. Тому не виключено, що ще до виникнення міста Ольвії поруч з нею міг існувати зручний брід із правого на лівий берег лиману, також позначений кіммерійськими стелами, та й поселенська структура греків виникла тут згодом саме через цю обставину, а не ландшафтні переваги, що надавала місцевість для оборонних перспектив.

До появи греків як поселенська структура на Нижньому Бузі домінувало городище Дикий Сад. Слід зазначити, що розкопки цієї пам'ятки стали одним із найвидатніших здобутків української археології за часи незалежності. Зазначимо, що комплекс городища посідає особливе місце в системі пам'яток білозерської культури. Це укріплене поселення зведено поруч з гирлом Інгулу, при його злитті з Південним Бугом, в точці сходження транспортних сполучень Надчорномор'я. До того ж городище мало зручний вихід до акваторії Чорного моря. Винятково вдале розташування та характер досліджених споруд дають підстави припускати, що за доби фінальної бронзи тут знаходився важливий вузол обмінної торгівлі та, імовірно, культовий центр і місце перебування еліти білозерського суспільства (Горбенко 2007; Отрощенко 2008).

Городище Дикий Сад (XII—X ст. до н. е.) як важлива відправна точка на півдні вказує на давню традицію використання східного вододі-

лу басейну Бугу як потенційної сухопутної артерії від моря до поселенських структур Середнього Подніпров'я. Про це свідчить і близьке сусідство цієї укріпленої структури з вододілом, що нас цікавить. Продовження цієї транспортної артерії в північному напрямку фіксує низка його корисних пунктів на межі степу — лісостепу (Чорноліське та два Чутівських городища) та в лісостепу Суботівське городище (рис. 1). Наголосимо, що на північному краю цього маршруту Суботівське городище виглядає гідним партнером поселенської структури Дикого Саду, оскільки це був важливий ремісничий центр перехідного періоду від часів бронзи до доби раннього заліза (Гершкович 2016). У скіфський час центр активного життя переміщується на сусіднє Мотронинське городище (Бессонова, Скорий 2001).

На півдні для античних часів в регіоні Нижнього Побужжя численними матеріалами багаторічних розвідок зафіксовано понад 100 сільських поселень і садів (Крижицький та ін. 1990), що дає змогу говорити про наявність тут в VI ст. до н. е. розвинутої агломерації. У сільській окрузі Ольвії, на підставі дистанційного зондування (на площі близько 29 тис. га), Ф. Лисецький відзначає наявність земельних наділів у вигляді підпрямокутних структур площею 1—5 га, помітних як світлі смуги, які перетинаються під прямими, іноді тупими кутами (Лисецький 1994, с. 237—241; Лисецький и др. 2013, с. 9—10).

Зараз завдяки сучасним методам дистанційного зондування ми маємо яскраве й надійне підтвердження існування розгалуженої системи сільськогосподарських наділів Ольвійської держави. Аналіз аеро- та супутникових знімків допоміг О. Каряці реконструювати систему розмежування сільськогосподарських угідь хори Ольвії та виявити кілька шляхів, один із яких вдалось прослідкувати фактично від самих Західних воріт античного міста до одного з поселень біля устя Аджигольської балки. Ці шляхи регіону ольвійської хори були тісно пов'язані з системою польового розмежування (Каряка 2008; Каряка 2015).

Повертаючись до Суботівського городища зазначимо, що на південь від нього, у верхів'ях річки Інгулець знаходиться Чутівське городище (X—IX ст. до н. е.). Ще далі на південь, на плато між глибокими ярами в урочищі Чорний Ліс, розташоване однойменне городище (X—IX ст. до н. е.). Оскільки поселення знаходилось поруч зі шляхом, відомим у середньовіччі як Чорний, і межувало зі степом², то його укріпили трьома лініями додаткових валів і ровів.

1. Слушне зауваження А. Буйських про відсутність виходів граніту поблизу Ольвії. Вірогідно стелу або матеріал для неї доставили з району порогів на Південному Бузі.

2. На прохання О. Тереножкіна академік П. Погребняк на підставі вивчення під зольником похованого ґрунту та ходів гризунів у ньому дійшов висновку, що на час утворення городища під ним був степ, а не ліс (Тереножкін 1952, с. 121).

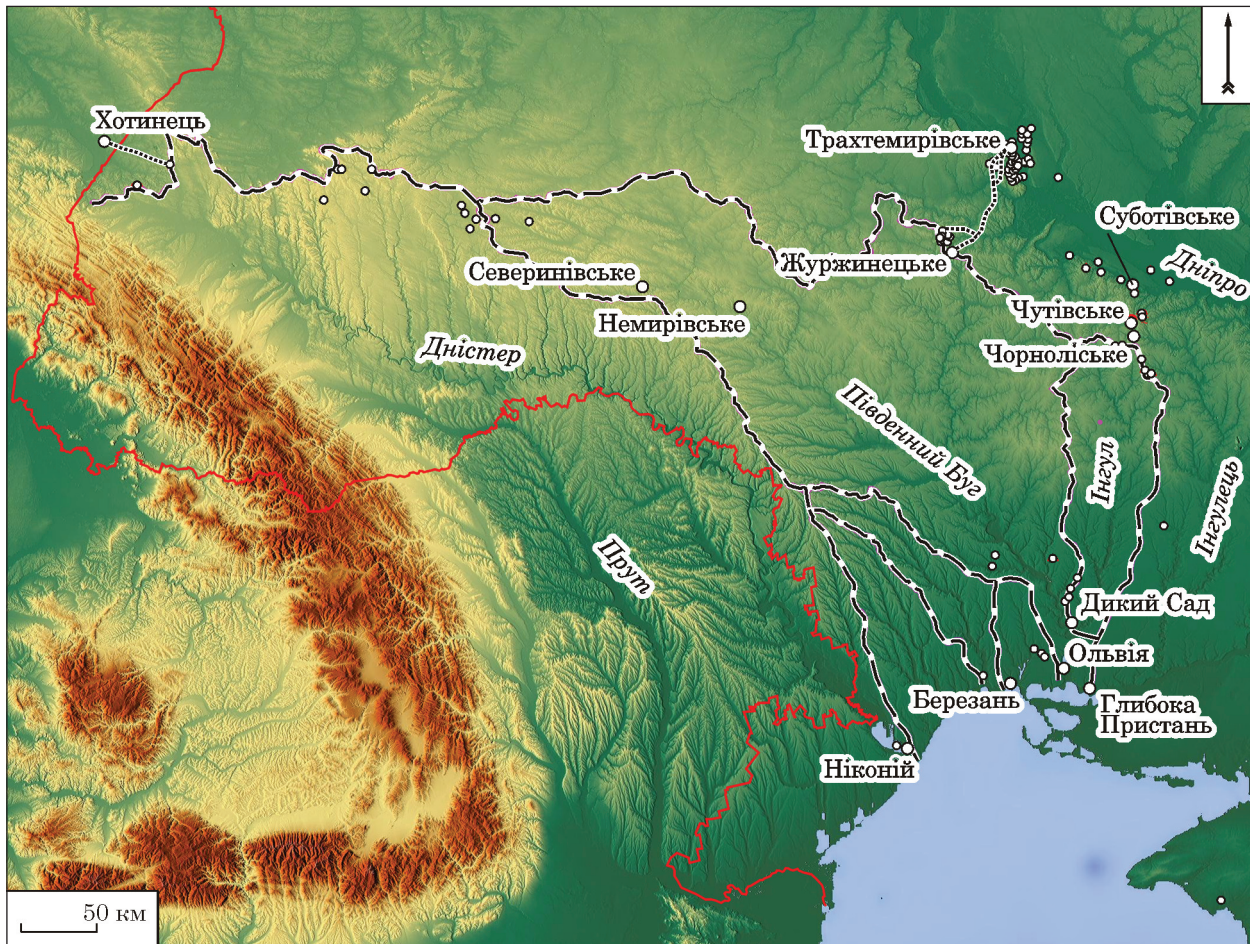

Рис. 1. Загальна карта-схема Правобережної частини України; головні вододіли як відбиття давніх суходільних комунікацій

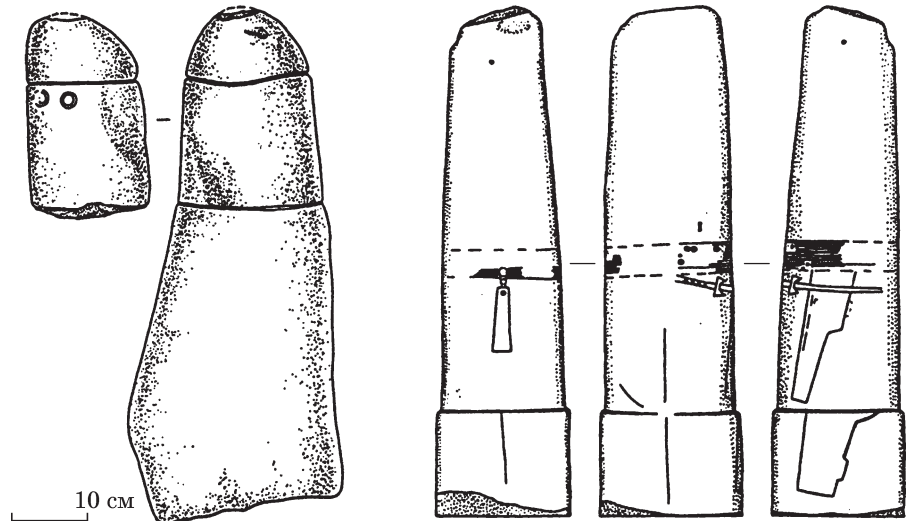
Однак це не врятувало його мешканців від нападу степовиків, вірогідно киммерійців. Про це свідчать сліди пожеж, відкриті О. Тереножкіним (Тереножкін 1952, с. 118).

Оминаючи верхів'я Тясмину, вододіл басейнів Бугу і Дніпра перед Чорноліським городищем повертає на захід. У цьому ж напрямку, за 16 км від Чорноліського городища, між витоками річок Інгулець та Інгул, на Чорному Шляху збудували курган Лита Могила, широко відомий завдяки введеному до верхньої частини його насипу Мельгунівському скарбу. Складну поховальну споруду звели з 600—700 м³ дубових колод та обмазали глиною. Згодом її спалили. Під час досить інтенсивного горіння оплавився поховальний інвентар — знайдено краплі золота та кальциновані кістки (Болтрик та ін. 2020; Болтрик 2022, с. 161—172). Останні розкопки місця кургану 2019 р. виявили серед залишків поховальної споруди Литої Могили новий хронологічний маркер: декор дерев'яної чаші — електрові пластинки, вкриті рядами зигзагів та кіл. Подібні орнаменти відомі в декорі артефактів середнього гальштату на теренах Центральної Європи та в ряді старожитностей Дніпровського Правобережжя. Поховальні комплекси зі спаленими конструк-

ціями, що заходять і в скіфський час, відомі в смузі Чорного Шляху. Так, навколо Литої Могили, в межах 30—60 км зосереджуються відомі поховальні пам'ятки: Мартоноша, Защита, Журавка (к. 406), Реп'яховата Могила, Червона Могила неподалік с. Флярківка зі спаленою шатроподібною конструкцією та інші. І частина з цих пам'яток, як і Лита Могила, під насипом мають сліди спалених дерев'яних конструкцій. Тому з'явилась тенденція вважати, що основу насипу цього кургану на цих теренах звели не скіфи, а їхні попередники. А скіфи на початку свого домінування в смузі лісостепу до верхньої частини наявного насипу впустили комплекс золотих прикрас та оздоб меча, відомих як Мельгунівський скарб.

Тенденція виносу передскіфських та архаїчних елітних пам'яток скіфів до смуги східного вододілу Південного Бугу (Гіпанісу) вказує на важливе значення для своїх часів описуваної магістралі. З кінця VII до V ст. до н. е. нею відбувався рух ключових товарних потоків, як від моря, так і з лісостепу. Концентрація найважливіших поселенських структур і поховальних пам'яток у смузі східного крила згаданого вододілу, а сюди ще слід додати й скупчення з десяти скіфських курганів (висотою 8—11 м) на

Рис. 2. Кімерійські стели з Нижнього міста Ольвії

річці Висунь (Мозолевський 1990, с. 122—138), поховальні комплекси зі спаленими конструкціями біля с. Медерова (Бокий 1974, с. 262—271) та Васіне (Козир та ін. 2019), дає підстави очікувати, що десь тут, на порубіжних із лісостепом землях, знаходився важливий осередок архічної Скіфії, значення якого зберігалось і пізніше. Певним відлунням важливості цих теренів і безперечного взаємозв'язку скіфських шляхів із культовими місцями може бути двічі згадана Геродотом місцевість Еksamпей (давньогрецькою Ἐξαρπαιοί, укр. Священні Шляхи) у межиріччі Гіпанісу і Борисфену (IV, 52, 81). У ній за часів скіфського царя Аріанта було нібито встановлено великий мідний казан. Його виготовили із наконечників стріл — по одній від кожного скіфа. Місцезнаходження Еksamпею викликало багато версій його локалізації, але загальноприйнятої досі немає. Вірогідно, рішення цієї проблеми лежить у комплексному пошуку, аналізі старих карт і супутникових знімків, місць потенційних перехресть давніх шляхів із подальшим археологічним пошуком на місцевості. Потім Чорний Шлях проходив повз вузол городищ навколо с. Пастирське, велике недосліджене Журжинецьке городище, кургани округи м. Тараща, с. Новоселиці, неподалік укріплень біля Кальника і Шабельні, кургани Сорока та Іллінці. Цей шлях повторював звиви вододілу Бугу та Дніпра, і вже на північно-західному Поділлі, між верхів'ями Случі та Збруча, він з'єднувався з відомим у середньовіччі¹ Кучманським шляхом (або *тюрк. Керван Толі*). Останній відгалужувався від Чорного Шляху від верхів'їв Інгулу на східному вододілі Бугу, проходив степовою смугою і вже за завершенням західного краю басейну

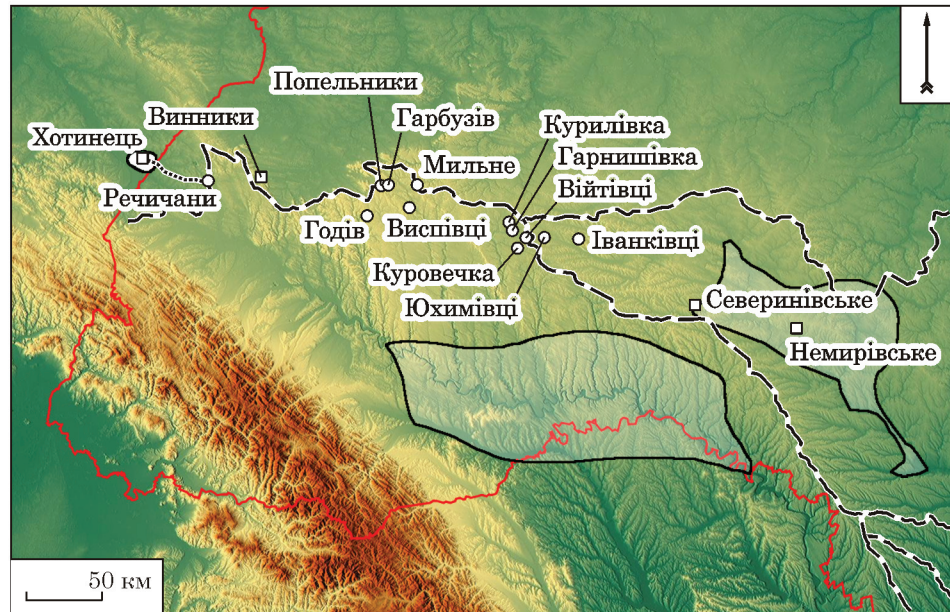
Південного Бугу біля р. Збруч вертався знов на трасу Чорного Шляху.

З точки зору реконструкції давніх суходільних шляхів певною проблемою залишається зв'язок із численними пам'ятками осілости скіфського часу регіону Трахтемирівського городища. У результаті розвідок і розкопок ще в минулому столітті тут було виявлено кілька десятків локацій раннього залізного віку (Петрашенко, Козюба 1999). Дослідження останніх років демонструють велику перспективність цього регіону та суттєво розширили кількість відомих нам пам'яток. Цей регіон досить щільно насичений пам'ятками різного часу і, з нашої точки зору, безперечно був пов'язаний із місцем традиційної переправи через Дніпро до району Каратувльського городища. Однак описаний нами ймовірний суходільний шлях з Ольвії на північ не міг привести до цього регіону. В районі сучасного села Медвин (Білоцерківський р-н, Київська обл.) та одних із найбільш ранніх скіфських поселень регіону Тестове, Грибів яр, Свята та Хижинська гора, Тотохи (Ковпаненко 1972, с. 1—12, табл. I) одна гілка шляху повертала на захід в район Таращанського городища (Бессонова, Романюк 2004, с. 90—102), інша прямувала на схід у бік Дніпра та бродів на ньому. Від цього повороту до регіону Трахтемирівського городища відстань складає близько 70 км, на цьому шляху необхідно було перетнути дві природні перешкоди — річки Рось і Росаву. Якщо простежити умовний напрям до теренів Трахтемирівського городища, то в нього досить добре вписуються скіфські пам'ятки осілости Потапці 1 і 2 та Пищальники, виявлені завдяки роботам Канівської експедиції. Натепер пам'ятки скіфської осілости по берегах річок Рось та Росава в цьому регіоні, які можна було б пов'язати з переправами, нам не відомі. Цілковито можливо, що з цим напрямком давніх шляхів було також пов'язане Бушеве городище на березі Росі, але це припущення потребує ґрунтовнішої аргументації.

1. Судячи з пунктів проходження (гірло Синюхи, поселення доби раннього заліза біля с. Кринички Подільського р-ну Одещини, Северинівське городище та ін.) цей маршрут використовували і за доби раннього заліза.

Рис. 3. Західна частина вододільного шляху та ймовірне відгалуження на городище Хотиниць і його агломерацію

Гавань Глибокої Пристані як ще один термінал греко-варварської торгівлі, пов'язаний зі східним вододілом Південного Бугу. З огляду на центральне положення Ольвії в системі агломерації, що її оточувала, виникає питання про наявність гавані в Ольвії. З одного боку, висновки К. Шилика, що берег біля Ольвії за часів Геродота вкривали плавні, підходи до нього були мілкими та мали численні виходи брил вапняку та пісковиків (Шилик 1975, с. 82, 84) наче заперечують зручний підхід морським судам до Ольвійського природного амфітеатру, що оточував Нижню частину міста. А з іншого, відомо про наявність у районі Західного Теменосу ділянки частини Головної вулиці, викладеної темним круглим баластним камінням, що вочевидь походить із донної частини грецького судна. За люб'язним повідомленням А. Буйських, гальку великого розміру знайдено практично по всій Ольвії, у ранніх шарах і спорудах.

Ці промовисті знахідки разом із серією прокленічних декретів про право входу та виходу певних осіб з гавані в мирний і військовий час¹ свідчать про наявність порту в Ольвії. Згодом, залучивши дотичні джерела, серед яких записи, що стосуються суден, портової діяльності, графіті із зображеннями кораблів, а також результати підводних досліджень у затопленій смузі Нижнього міста, В. Козловська зробила спробу реконструкції гавані Ольвії Понтійської. Цей комплексний підхід дав дослідниці змогу на підставі порівняння структури та організації головних середземноморських гаваней елліністичного періоду наголошувати на

факті функціонування порту в Ольвії протягом тривалого часу (Kozlovskaya 2008, р. 25—65).

Тим не менш, не виключаємо, що певною альтернативою гавані з невеликою глибиною на березі Бузького лиману для ольвіюполітів міг слугувати порт в урочищі Глибока Пристань на правому березі Дніпровського лиману (там глибина 5—7 м). Схоже, що саме до цієї гавані могли заходити судна зі значною осадкою, ті, що використовували для транспортування пшениці. Вірогідно, не є випадковим сусідство грецького поселення IV—III ст. до н. е. Глибока Пристань, мису Гіпполая (Станіславський мис) і святилища богині родючості та хліборобства Деметри на ньому (Русева 2004, с. 109—126; 2005, с. 149, 356, 423). На поселенні Глибока Пристань є: потужні оборонні споруди, вірогідно — ярмарчище або місце стоянки караванів у вигляді великої незабудованої площі (20 га), залишки житл із сирцевої цегли, зернові ями; а серед знахідок — якорний камінь, наявність грецьких теракот, різночасові ольвійські монети, а в керамічному комплексі переважає амфора тара. Красномовною є і знахідка фрагменту стінки сіролощеної відкритої посудини з розкопок Глибокої Пристані, в якій С. Буйських вбачав частину ольвійської мірної чашки IV ст. до н. е. з чітко вирізаним написом «ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙ[ΚΟΝ]», тобто використана форма етнікону ольвіюполіт (Буйських 2006, с. 27—28). Це може вказувати на присутність мешканців Ольвії у цій поселенській структурі. В той же час дослідники з подивом фіксують домінування ліпної кераміки (Былькова, Буйських 1993, с. 16). Ураховуючи незабудований простір поселення, переважання ліпного посуду, велику кількість амфор, у цьому можна побачити дотичні риси, притаманні поселенській структурі, яка обслуговувала гавань. До того ж поселення займало два рівні — нижню те-

1. Маємо на увазі декрети № 3, 5, 6 наведені в Надписи Ольвії (НО 1968, с. 14315) та переклади А. Білецького написів з Ольвії, текст № 16 (Білецький 1975, с. 115).

расу (Софіївка 1) та верхнє плато (Софіївка 2), перепад висот між ними становив 30—40 м, а з огляду на зручне топографічне положення, його дослідники висловили слушну думку про те, що тут могла існувати гавань (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 72). Це припущення не позбавлене сенсу, оскільки космічні знімки фіксують вихід із теренів поселення світлої смуги, ймовірно, фрагменту давнього шляху (1,5 км завдовжки), що йшов від краю плато в відкритий степ і далі у напрямі вододілу Інгулу та Інгульця. Тут слід нагадати, що С. Буйських у рельєфі місцевості простежив давню дорогу, яка піднімалась зі сторони Дніпровського лиману і мала продовження у вигляді відмостки (шириною 3,4 м) із брил вапняку та вапнякової крихти на глиняному розчині (Былькова, Буйских 1993, с. 15—16). Простір дороги забезпечував користування нею одночасно в обох напрямках, з огляду на незначну ширину возів. Тема давнього шляху на цій пам'ятці пов'язана також зі знахідкою псалія з ікла кабана. На час цієї знахідки на теренах України псалії з ікл диких свиней (*Sus scrofa*) були відомі мало. Дослідники стримано зазначили вірогідність використання ікл як матеріалу для псаліїв, але зосередились на аналізі зображення голови вепра на цьому артефакті (Буйських, Островерхов 1994, с. 34—38). Важливість знахідки псалія з Глибокої Пристані, знайденого зламаним у шарі сміття, має два аспекти. Перший — хронологічний, з огляду на стиль зображення, сам тип псалія з ікла кабана та значну глибину його залягання в закинутій зерновій ямі, час функціонування транспортного терміналу біля Глибокої Пристані має бути поширений на VI—V ст. до н. е. Другий аспект пов'язаний з торгівельним транзитом, але вже спрямованим на схід. В античні часи ознаками стабільних сухопутних торгівельних контактів, крім транспортної тари — амфор, слугують і знахідки спорядження коней, передовсім рогових псаліїв або їх уламків.

Тобто наявність відпрацьованих засобів керування кіньми свідчить, що в цьому місці відбувався процес заміни зламаних елементів упряжі на нові, які були зроблені у цій поселенській структурі. Подібні приклади дають серії зламаних рогових псаліїв із зооморфним оздобленням і заготовок для їх виробництва (друга половина IV ст. до н. е.) на Северинівському городищі (Болтрик та ін. 2015, с. 222—245), добірка псаліїв з одного з найближчих античних поселень на о. Березань (Чистов, Ильина 2017).

Виробництво подібних речей у скіфському звіриному стилі в косторізних майстернях Ольвійського полісу не виключав А. Островерхов (Буйських, Островерхов 1994). Проте, швидше за все, рацію має О. Королькова, яка доводить, що орнаментовані ікла поширювались зі сходу на захід і були культурним імпульсом ірансько-

го світу (Королькова 2006, с. 124). Це тим більш привабливо, що і сам А. Островерхов пов'язував знахідки «іранського типу» з торгівельними контактами Ольвії з далекими савроматськими районами Поволжя та Приуралля, згадуючи при цьому відому статтю Б. Гракова 1947 р. (Островерхов 1981, с. 89—91).

Можна припустити, що псалій із Глибокої Пристані, знайдений зламаним у шарі сміття, був пов'язаний із транзитом, але вже спрямованим як на північ до зони Лісостепу, так і на схід у далекі регіони. В цьому значною мірою переконує карта О. Королькової (2006, с. 226, табл. 59), де знахідки оздоб кінського спорядження з іклами вепрів (або їх імітацій у бронзі) сконцентровані в смузі, що йде вздовж правого берега Дніпра, саме в напрямку Ольвійської хори.

Новим маркером шляху на Середньому Дніпрі, позначеному псаліями з ікл вепрів, є знахідка такого артефакту з городища Лисуха з південної периферії Трахтемирівської агломерації (Болтрик, Очеретний 2023, с. 307—309, рис. 3). Розташоване над Дніпром багатопарове городище з об'єктами VI—III ст. до н. е. після краху Трахтемирівського городища (воно знаходиться за 12 км вище по Дніпру), разом із сусіднім городищем Віха перебирають на себе функції лідерів регіону. Тим більше, вірогідно, ці структури контролювали два сусідні броди: на Бучакський міліні та на міліні Бабиної Гори (Максимович 1901, с. 74), які виводили на Комарівське поселення в заплаві Дніпра та городище скіфського часу біля с. Хоцьки (Фиалко 1994, с. 12).

Хоч Городище Віха (VI—III ст. до н. е.) досліджено мало, проте цю пам'ятку знав ще В. Антонович (1895, с. 81). Досліджував городище у 1989—1991 рр. загин під керівництвом Н. Шевченко, але матеріали цих робіт не були опубліковані, відсутній і звіт, винятки складають коротенькі інформації (Шевченко 1993, с. 134—136; 1994, с. 138—140). Городище знаходиться за 1,0 км на південь від с. Бучак та 1,0 км на захід від берега Дніпра. Охоплена валом пам'ятка (площею 24,8 га) займає частину плато та схилу в бік Дніпра (ур. Московські Гори) з висотними відмітками 210—230 м над рівнем моря.

У більшій частині городища, під валами, на рівні давнього горизонту простежені спалені дерев'яні конструкції, а над ними — шар обпаленого суглинку, що фіксується майже на всю ширину валу. Заслужовує на увагу той факт, що з західної сторони городища, ближче до верхньої частини пагорба, знаходиться давній в'їзд у нього. Тут, як і на Глибокій Пристані, були простежені залишки втраченої дороги шириною до 2 м та залишки шести опорних стовпів по краях в'їзду (Шевченко 1993, с. 135). Серед решток кераміки першорядне місце займає антична кераміка, її відсоток сягає полови-

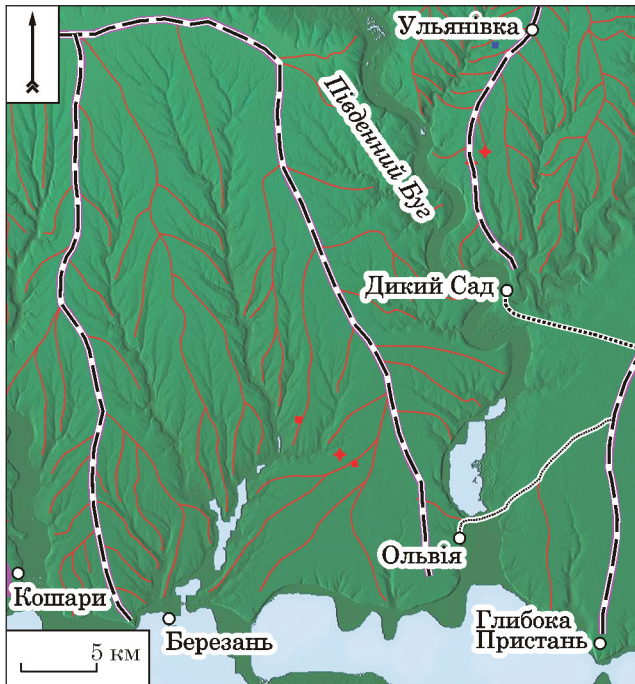

Рис. 4. Вододіли та ймовірні стародавні шляхи Нижнього Побужжя

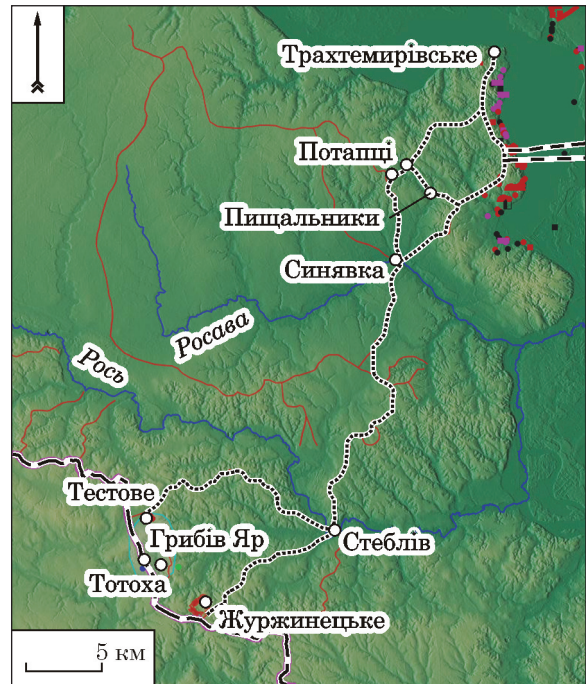

Рис. 5. Реконструкція суходільного шляху, ділянка між регіонами Журжинецького і Трахтемирівського городищ

ни від загальної кількості. Привертають увагу залишки хіоських амфор із опуклим горлом і широка палітра тарного посуду з Гераклеї Понтійської, Фасосу, Лесбосу, Самосу. Поміж знахідок чернолакової кераміки варті уваги два скіфоси, дно одного з яких прикрашає солярний знак, нанесений червоним лаком, і продряпане графіто з літерою «каппа».

Городища Віха та Лисуха належали місцевому лісостеповому населенню скіфського часу. А з огляду на значну частку античної кераміки в матеріальному комплексі, припустимо, що городище мало пряме суходільне сполучення з Ольвією або її морським терміналом Глибокою Пристанню. Це засвідчують і знахідки монет цього міста на найближчих пам'ятках регіону. З огляду на наявність великої кількості амфornoї тари на городищі Віха, вважаємо за потрібне наголосити, що ділянка шляху від цієї пам'ятки до Журжинецького городища та комплексу давніх структур біля с. Медвин потребує прискіпливої розвідки *de visu*.

Висновки. З огляду на вищевикладене вважаємо, що деякі напрями транспортних комунікацій Північного Причорномор'я склались ще за часів доби ранньої бронзи. Потреба доставки різноманітних товарів у глибину степу та лісостепу підштовхнула керманівців давніх караванів використовувати степові вододіли, маршрути по яких проклали їхні попередники. Ці варіанти були звичайно значно дорожчі та витратніші за використання річкових маршрутів. Але рух водою був обмежений наявністю порогів і мілин на трьох ключових річках Пів-

нічного-західного Причорномор'я. Сухопутні ж комунікації були оптимальними через відсутність різких коливань ландшафту, що гарантувало відносно безпечний рух довгим шляхом із нелегким вантажем.

Купці з античних міст та емпоріїв Північно-західного узбережжя Чорного моря використовували маршрути, прокладені попередниками. Прикладом тому слугує шлях від Нижнього Побужжя до басейну Тясмина, на якому городища Чорноліської культури в просторі утворюють ланцюг, витягнутий у субмеридіональному напрямі. Тобто один із найдавніших шляхів, який поєднував північне узбережжя Чорного моря з поселенськими структурами в смузі Середнього Подніпров'я почали активно використовувати ще в докіммерійські часи (як шлях поставок солі з узбережжя), а потужний потік товарів в обох напрямках був пов'язаний уже з античністю. В ранні часи крайніми пунктами в цій транспортній системі були передскіфські городища — Дикий Сад і Суботівське. У період панування скіфів у степах Причорномор'я цей шлях, вже під контролем цих номадів, продовжували активно використовувати як греки так і мешканці поселенських структур Лісостепу. З часом кінцеві торгівельні термінали змінились, а траса руху торгівельних караванів залишилась. Купці з Ольвії та гаваней північного узбережжя Чорного моря користувались східним краєм басейну Південного Бугу як надійним шляхом до укріплених поселенських структур лісостепового Правобережжя, серед них купці городищ навколо Пастирського, Мотронинське

та поселенські структури південної периферії Трахтемирівського городища.

Як місце потенційного порту Ольвії з достатньою глибиною, ми розглядаємо гавань малодослідженого античного городища Глибока Пристань — можливе місце розвантаження морських суден зі значною осадкою. З цієї гавані відкривався зручний, позбавлений різких спусків і підйомів шлях до городищ Лісостепу, що в основній своїй частині базувався на використанні найдавнішої транспортної магістралі Скіфії.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к XV т. «Древности» Москва: М. Г. Волчанinov.

Белецкий, А. А. 1975. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 92-117.

Бессонова, С. С., Скорый С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.

Бессонова, С. С., Романюк, В. В. 2004. Поселення скіфського часу на території м. Тараща. *Археологія*, 2, с. 90-102.

Бокий, Н. М. 1974. Скифский курган у с. Медеро-во. *Советская археология*, 4, с. 262-271.

Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. 1991. Киммерийские захоронения Кировоградщины. *Советская археология*, 1, с. 173-183.

Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь из Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье. *Советская археология*, 1, с. 121-130.

Болтрик, Ю. В. 2022. Лита Могила. Хто влаштував найбільше поховальне вогнище? В: Гершкович, Я. П., Гречко Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 161-172.

Болтрик, Ю., Ігначак, М., Ліфантій, О., Шелехань, О. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 222-245.

Болтрик, Ю., Шелехань, О., Собчук В. 2020. Дослідження залишків Литої Могили. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 120-123.

Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. 2021. Сліди стародавніх шляхів степової Таврії. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 199-214.

Болтрик, Ю., Очеретний, С. 2023. Залишки поселенських структур південної периферії Трахтемирівської агломерації (погляд із зони робіт Канівської експедиції ДП ОАС України). *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 304-313.

Брашинский, И. Б. 1984. Торговля. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 174-186.

Буйских, С. Б. 2006. Граффити VI—III вв. до н. э. на серой керамике из Нижнего Побужья. В: Кушнир, В. Г. (ред.). *Древнее Причерноморье: Сборник статей к 85-летию проф. П. О. Карышковского*. Одесса, с. 26-30.

Буйских, С. Б., Островерхов, А. С. 1994. Кабаний клык с зооморфным изображением из Глубокой Пристані. В: Тощев Г. Н. (ред.). *Проблемы скифосарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, с. 34-38.

Былькова, В. П., Буйских, С. Б. 1993. Раскопки Глубокой Пристані. *Археологические исследования в Украине 1991 р.*, с. 15-16.

Ганіна, О. Д. 1970. *Античные бронзы з Пищаного*. Київ: Мистецтво.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Горбенко, К. 2007. Городище «Дикий сад» у XIII—IX ст. до н. е. *Емінак*, 1, с. 7-14.

Иванова, С. В. 2014. Добыча соли в Северном Причерноморье и Крыму (по археологическим и историческим данным). *Археология и давня історія України*, 2 (13): Археологія: можливості реконструкції, с. 7-17.

Каряка, О. В. 2015. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування. *Археологія і давня історія України*, 4 (17): Археологія і простір, с. 140-147.

Каряка, О. В. 2021. Давні шляхи біля Давидового Броду на Інгульці. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 169-184.

Ковпаненко, Г. Т. 1972. *Отчет об археологической разведке в окрестностях с. Медвин Богуславского района Киевской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/30.

Козир, І. А., Панченко К. І., Чорний О. В. 2019. Васинський курган середньоскіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2 (37), с. 300-314.

Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії в V—IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.

Королькова, Е. Ф. 2006. *Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.). Проблемы стили и этнокультурной принадлежности*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. В: Русяева, А. С. (ред.). *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Лисецкий, Ф. Н. 1994. Система античного землеустройства в Нижнем Побужье. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Древнее Причерноморье*. Одесса, с. 237-242.

Лисецкий, Ф. Н., Семенюк, А. П., Якущенко, Д. Г. 2013. Перспективы моделирования динамики хозяйственного освоения прибрежных зон Северного Причерноморья в позднем голоцене. В: Топчієв, О. Г. (ред.). *Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*. Херсон: Вишемирский, с. 110-118.

Максимович, Н. И. 1901. *Днепр и его бассейн*. 2: Приложение к сочинению. Киев: С. В. Кульженко.

Мозолевський, Б. М. 1990. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія*, 1, с. 122-138.

Надписи... 1968. *Надписи Ольвии: 1917—1965*. Составители Т. Н. Книпович, Е. И. Леви. Ленинград: Наука.

Островерхов, А. С. 1981. Ольвия и торговые пути Скифии. В: Мезенцева Г. Г. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 84-94.

Ольховский, В. С. 2005. *Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа*. Москва: Наука.

Отрощенко, В. В. 2008. Укріплене поселення «Дикий Сад» в системі пам'яток білозерської культури. *Емінак*, 1—4, с. 5-10.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

- Русяева, А. С. 2004. Святилище Деметры на мысу Гишлолая. *Боспорские исследования*, V, с. 109-126.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилюс.
- Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-136.
- Тереножкін, О. І. 1978: Кіммерійські стели. *Археологія*, 27, с. 12-22.
- Трейстер, М. Ю. 2010. Импортная металлическая посуда в Скифии. Атрибуции и интерпретация исторического контекста. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1 (27), с. 217-251.
- Фіалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.
- Чистов, Д. Е., Ильина, Ю. И. 2017. Исследования экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань в 2015 году. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 41, с. 177-216.
- Чопек, С., Трибала-Завісляк, К., Токарчик Т. 2022. Городище у Хотинці в дотеперішніх дослідженнях. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 105-114.
- Шевченко, Н. П. 1993. Дослідження археологічних пам'яток на Канівщині. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 134-136.
- Шевченко, Н. П. 1994. Античные влияния в Поросье в скифское время (по материалам раскопок городища Виха). В: *Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии*. Парутино; Николаев, с. 138-140.
- Шилик, К. К. 1975. К палеогеографии Ольвии. В: *Крыжицкий, С. Д. (ред.). Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 51-91.
- Bradley, R. 1990. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge: Cambridge University.
- Garrett, S. 1994. *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*, Innsbrucker Beitrage zur Kulterwissenschaft, 92. Innsbruck: Universität Innsbruck.
- Hagberg, U. E. 1987. The Scandinavian Votive Deposits of Weapons and Jewellery in the Roman Iron Age and Migration Period. In: Linders, T., Nordquist, G. (eds.). *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, p. 77-81.
- Hansen, U. L. 2003. 150 Years of Weapon-Offering Finds — Research and Interpretations. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 84-89.
- Jørgensen, L. 2001. The «Warriors, Soldiers and Conscripts» of the Anthropology in the Late Roman and Migration Period Archaeology. In: Storgaard, B. (ed.). *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaric in the Roman and Early Migration Periods: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 10—11 December 1999*. Copenhagen: The National Museum, p. 9-19.
- Jørgensen, L. 2003. The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 12-17.
- Karjaka, O. V. 2008. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. In: Guldager Bilde, P., Petersen, J. H. (eds.). *Meeting of cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*. Black Sea Studies, 8. Aarhus: Aarhus University, p. 179-190.
- Kaul, F. (ed.). 1991. *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron*. Amsterdam: Najade.
- Kaul, F., Martens, J. 1995. *Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia*. Gundestrup and the Cimbri, Acta Archaeologica, 66. København: Munksgaard.
- Kozlovskaya, V. 2008. The Harbour of Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14, 1—2, p. 25-65.
- Klindt-Jensen, O. 1968. *The Gundestrup Bowl — a reassessment*. Antiquity, 33. Cambridge: Cambridge University.
- Matthews, S. 2008. Other than Bronze: Substance and Incorporation in Danish Bronze Age Hoards. In: Hamou, C., Cuillie, B. (eds.). *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages in Europe: Technical and Codified Practices*. Oxford: Archaeopress, p. 103-120.
- Olmsted, G. S. 1976. The Gundestrup version of T6in By Cuailnge. *Antiquity*, 50, p. 95-103.
- Saló, U. 2018. *The Gundestrup Cauldron: Cultural-Historical and Social-Historical Perspectives*. JIES Monograph, 63. Washington: Institute for the Study of Man.

REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kyivskoi gubernii*. Prilozhenie k XV t. «Drevnosti» Moscow: M. G. Volchaninov.
- Beletskii, A. A. 1975. Grecheskie nadpisi Olvii z raskopok 1950—1967 gg., khroniashchiesia v Kyive. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olvii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 92-117.
- Bessonova, S. S., Skoryi S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kyiv; Krakov: IA NAN Ukrainy.
- Bessonova, S. S., Romaniuk, V. V. 2004. Poselennia skifskoho chasu na teritorii m. Tarashcha. *Arkheolohiia*, 2, s. 90-102.
- Bokii, N. M. 1974. Skifskii kurgan u s. Mederovo. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 262-271.
- Bokii, N. M., Gorbil, G. P., Otroshchenko, V. V. 1991. Kimmeriiskie zakhoroneniia Kirovogradshchiny. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 173-183.
- Boltrik, Iu. V. 2000. Osnovnoi torgovyi put iz Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe pravoberezhe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 121-130.
- Boltryk, Yu. V. 2022. Lyta Mohyla. Khito vlashtuvav nai-bilshe pokhvalne vohnyshche? In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko D. S. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 161-172.
- Boltryk, Yu., Ihnachak, M., Lifantii, O., Shelekhan, O. 2015. Rohovi elementy vuzdy z Severynivskoho horodyscha. *Naukovi studii*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 222-245.
- Boltryk, Yu., Shelekhan, O., Sobchuk V. 2020. Doslidzhennia zalyshkiv Lytoi Mohyli. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 120-123.
- Boltryk, Yu. V., Kariaka, O. V. 2021. Slidy starodavnikh shliakhiv stepovoi Tavrii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 199-214.
- Boltryk, Yu., Ocheretnyi, S. 2023. Zalyshky poselenskykh struktur pivdennoi peryferii Trakhtemyrivskoi ahlomeratsii (pohliad iz zony robit Kanivskoi ekspedytsii DP OAS Ukrainy). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 304-313.
- Brashinskii, I. B. 1984. Torgovlia. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moscow: Nauka, s. 174-186.
- Bujskih, S. B. 2006. Graffiti VI—III vv. do n. e. na seroi keramike iz Nizhnego Pobuzhya. In: Kushnir, V. G. (ed.). *Drevnee Prichernomorie: Sb. statei k 85-letiyu prof. P. O. Karyshkovskogo*. Odessa, s. 26-30.
- Buiskikh, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1994. Kabanii klyk s zoomorfnyim izobrazheniem iz Glubokoi Pristani. In: Toshchev G. N. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe, s. 34-38.
- Bylkova, V. P., Buiskikh, S. B. 1993. Raskopki Glubokoi Pristani. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 15-16.

- Hanina, O. D. 1970. *Antychni bronzy z Pishchanoho*. Kyiv: Mystetstvo.
- Gershechovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Horbenko, K. 2007. Horodyshe «Dyki sad» u XIII—IX st. do n. e. *Eminak*, 1, s. 7-14.
- Ivanova, S. V. 2014. Dobycha soli v Severnom Prichernomorie i Krymu (po arkheologicheskim i istoricheskim dannym). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13): Arkheolohiia: mozhlyvosti rekonstruktsii, s. 7-17.
- Kariaka, O. V. 2015. Systema rozmezhuvannia silskoi terytorii Olvii Pontiiskoi za danymy dystantsiinoho zonduvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17): Arkheolohiia i prostir, s. 140-147.
- Kariaka, O. V. 2021. Davni shliakhy bilia Davydovoho Brodu na Inhultsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 169-184.
- Kovpanenko, G. T. 1972. *Otchet ob arkheologicheskoi razvedke v okrestnostiakh s. Medvin Boguslavskogo raiona Kyivskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/30.
- Kozyr, I. A., Panchenko K. I., Chornyi O. V. 2019. Vasymskyi kurhan serednoskifskoho chasu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (37), s. 300-314.
- Kozub, Yu. Y. 1974. *Nekropol Olvii v V—IV st. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Korolkova, E. F. 2006. *Zverinyi stil Evrazii. Iskusstvo plemen Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia v skifskuii epokhu (VII—IV vv. do n. e.). Problemy stilii i etnokulturnoi prynadlezhnosti*. Sankt-Peterburg: Peterbugskoe Vostokovedenie.
- Kryzhitskii, S. D., Buiskikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. In: Rusiaeva, A. S. (ed.). *Antichnye poseleniia Nizhnego Pobuzhia (arkheologicheskaia karta)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Lisetskii, F. N. 1994. Sistema antichnogo zemleustroistva v Nizhnem Pobuzhe. In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Drevnee Prichernomorie*. Odessa, s. 237-242.
- Lisetskii, F. N., Semeniuk, A. P., Iakushchenko, D. G. 2013. Perspektivy modelirovaniia dinamiki khoziaistvennogo osvoiniia pribrezhnykh zon Severnogo Prichernomoria v pozdnem golotsene. In: Topchiiev, O. H. (ed.). *Rehionalni problemy Ukrainy: Heohrafichni analiz ta poshuk shliakhiiv vyrishennia*. Kherson: Vyshemyrskiy, s. 110-118.
- Maksimovich, N. I. 1901. *Dnepr i ego bassein*. 2: Prilozhenie k sochineniiu. Kyiv: S. V. Kulzhenko.
- Mozolevskiy, B. M. 1990. Kurhany vyshchoi skifskoi znati i problema politychnoho ustroiu Skifii. *Arkheolohiia*, 1, s. 122-138.
- Nadpisi... 1968. *Nadpisi Olvii: 1917—1965*. Sostaviteli T. N. Knipovich, E. I. Levi. Leningrad: Nauka.
- Ostroverkhov, A. S. 1981. Olviia i torgovyie puti Skifii. In: Mezentsseva G. G. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, s. 84-94.
- Olkhovskii, V. S. 2005. *Monumentalnaia skulptura naseleeniia zapadnoi chasti evraziiskikh stepei epokhi rannego zheleza*. Moscow: Nauka.
- Otroshchenko, V. V. 2008. Ukriplene poselennia «Dyki Sad» v systemi pam'iatok bilozerskoi kultury. *Eminak*, 1—4, s. 5-10.
- Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoshkovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv.
- Rusiaeva, A. S. 2004. Sviatilishche Demetry na mysu Gippolaia. *Bosporskie issledovaniia*, V, s. 109-126.
- Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuu epokhu*. Kyiv: Stilos.
- Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-136.
- Terenozhkin, O. I. 1978: Kimmerijski stely. *Arkheolohiia*, 27, s. 12-22.
- Treister, M. Iu. 2010. Importnaia metallicheskaia posuda v Skifii. Atributsii i interpretatsiia istoricheskogo konteksta. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 1 (27), s. 217-251.
- Fialko, E. E. 1994. *Pamiatniki skifskoi epokhi Pridneprovskoi terrasovoi Lesostepi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Chistov, D. E., Ilina, Iu. I. 2017. Issledovaniia ekspedit-sii Gosudarstvennogo Ermitazha na ostrove Berezan v 2015 godu. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 41, s. 177-216.
- Chopek, S., Trybala-Zavisliak, K., Tokarchyk T. 2022. Horodyshe u Khotyntsi v doteperishnikh doslidzhenniakh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 105-114.
- Shevchenko, N. P. 1993. Doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok na Kanivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 134-136.
- Shevchenko, N. P. 1994. Antichnye vliianiia v Porose v skifskoe vremia (po materialam raskopok gorodishcha Vikha). In: *Olviia — 200. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi dvukhsotletiiu arkheologicheskogo otkrytiia Olvii*. Parutino; Nikolaev, s. 138-140.
- Shilik, K. K. 1975. K paleogeografii Olvii. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 51-91.
- Bradley, R. 1990. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge: Cambridge University.
- Garrett, S. 1994. *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*, Innsbrucker Beitrage zur Kulterwissenschaft, 92. Innsbruck: Universität Innsbruck.
- Hagberg, U. E. 1987. The Scandinavian Votive Deposits of Weapons and Jewellery in the Roman Iron Age and Migration Period. In: Linders, T., Nordquist, G. (eds.). *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, p. 77-81.
- Hansen, U. L. 2003. 150 Years of Weapon-Offering Finds — Research and Interpretations. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 84-89.
- Jørgensen, L. 2001. The «Warriors, Soldiers and Conscripts» of the Anthropology in the Late Roman and Migration Period Archaeology. In: Storgaard, B. (ed.). *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 10—11 December 1999*. Copenhagen: The National Museum, p. 9-19.
- Jørgensen, L. 2003. The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 12-17.
- Kariaka, O. V. 2008. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. In: Guldager Bilde, P., Petersen, J. H. (eds.). *Meeting of cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*. Black Sea Studies, 8. Aarhus: Aarhus University, p. 179-190.
- Kaul, F. (ed.). 1991. *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron*. Amsterdam: Najade.
- Kaul, F., Martens, J. 1995. *Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia*. Gundestrup and the Cimbri, Acta Archaeologica, 66. København: Munksgaard.
- Kozlovskaya, V. 2008. The Harbour of Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14, 1—2, p. 25-65.
- Klint-Jensen, O. 1968. *The Gundestrup Bowl — a reassessment*. Antiquity, 33. Cambridge: Cambridge University.
- Matthews, S. 2008. Other than Bronze: Substance and Incorporation in Danish Bronze Age Hoards. In: Hamou, C., Cuillie, B. (eds.). *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages in Europe: Technical and Codified Practices*. Oxford: Archaeopress, p. 103-120.
- Olmsted, G. S. 1976. The Gundestrup version of T6in By Cuailnge. *Antiquity*, 50, p. 95-103.
- Saló, U. 2018. *The Gundestrup Cauldron: Cultural-Historical and Social-Historical Perspectives*. JIES Monograph, 63. Washington: Institute for the Study of Man.

Yu. V. Boltryk, O. V. Kariaka

THE OLDEST TRANSPORT ARTERY OF SCYTHIA (Lower Hypanis — middle course of Borysthenes Track)

The article examines the connection between the archaeological sites of the pre-Scythian and Scythian times

and the key watersheds of Right Bank Ukraine, as routes of potential overland communications that used to move goods in ancient times. One of the impetuses for turning to this topic was the discovery of four archaic amphorae (one whole from Klazomenai, others from Lesbos) at the recently discovered Khotynets hillfort in Poland, which is located in the extreme west of the country of the Early Iron Age hillforts of southern Eastern Europe. These finds of amphora containers in the area of Vyshnia and San valleys convincingly testify that trade caravans could reach this distant region from the Black Sea coast using only the land route. For its time, land communications were optimal, as they provided relatively reliable movement with a heavy load, along a path practically devoid of sharp descents and ascents.

Key attention in the article is given to one of the most ancient routes that connected the northern coast of the Black Sea with settlement structures in the Middle Dnieper region. The extreme points in this transport system were pre-Scythian hillforts — Dykii Sad located at the confluence of the Ingul and Southern Bug rivers and its potential northern partner Subotivske in the Tiasmin basin. During the Scythian rule in the Black Sea steppes, this route continued to be actively used. However, over time, the final trade terminals changed, and the route of trade caravans remained. Merchants from Olbia and the harbors of the northern coast of the Black Sea used the eastern edge of the Southern Bug basin as a reliable route to the fortified settlement structures of the forest-steppe Right Bank, among them Matronynske and the Trakhtemyrivske hillforts.

Given the shallow depths near the coast of Olbia, the authors consider the harbour of the little-explored ancient hillfort of Hlyboka Prystan as a likely place for unloading sea vessels with a deep draft. From this harbour opened a convenient way to the hillforts of the Forest Steppe, just using the oldest transport artery of Scythia.

Keywords: Middle Podniprovya, Dykii Sad, Subotivske hillfort, Olbia, harbour Hlyboka Prystan, trade caravans, Cimmerian steles.

Одержано 15.06.2023

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502,

e-mail: boltryk@ukr.net.

КАРЯКА Олександр Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KARIKA Oleksandr, Ph. D. (History), research worker, the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3066-3641,

e-mail: akarjaka@ukr.net.